

ВТЕЧА В ПЕЛЛУ^{*)}

Анотація. Протягом довгого часу у дослідників не виникало жодних сумнівів щодо історичності втечі християнської громади з обложеного римлянами Єрусалима до Пелли. Як можна сумніватися в історичній події, якщо про неї розповідають два шановані автори, Євсевій (Euseb., Hist. Eccl., III, 5, 3) і Єпіфаній (Epiph., Panar., XIX, 7, 7; Panar., XXX, 2, 7; De Mens., 15)? Серйозного удару по авторитетності цієї легенди було завдано 1951 року, коли С.Г.Ф. Брендон опублікував книгу «Падіння Єрусалиму і християнська церква», що викликала величезний резонанс. У своїх творах Брендон намагається довести, що єрусалимських християн у 70 році спіткала та сама доля, що й інших одноплемінників: смерть, рабство та розсіяння. Легенда про втечу, на думку Брендона, з'явилася серед християн Пелли (ширше – Зайордання) у першій половині II століття. Ця легенда була «міфом про заснування» (the founding myth), який «розповідав», як було засновано церкву Пелле.

Ключові слова: Пелла, Заїордання, еллінізм, Римська імперія, іудейська війна, Євсевій Кесарійський, Єпіфаній кіпрський, Новий Завіт, іудаїзм, Йосип Флавій, мігранти, іудео християнство, єврейське християнство.

Aleksei Volchkov. Escape to Pella.

Abstract. For a long time scholars have had no doubts about the historicity of the flight of the Christian community from Jerusalem besieged by the Romans to Pella. How could one doubt the historicity of the event when it is recounted by two respected authors, Eusebius (Euseb., Hist. Eccl., III, 5, 3) and Epiphanius (Epiph., Panar., XIX, 7, 7; Panar., XXX, 2, 7; De Mens., 15)? A serious blow to the legitimacy of this legend was dealt in 1951 when S. G. F. Brandon published a highly controversial book, “The Fall of Jerusalem and the Christian Church”. In his writings, Brandon tries to prove that Jerusalem’s Christians in the year 70 suffered the same fate as other fellow-Christians: death, slavery, and dispersion. The legend of flight, according to Brandon, emerged among the Christians of Pella in the first half of the second century. This legend was a “founding myth” that “told” how the church at Pella was established.

Keywords: Pella, Transjordan, Hellenism, Roman Empire, Jewish War, Eusebius of Caesarea, Epiphanius of Cyprus, New Testament, Judaism, Josephus, migrants, Judeo-Christianity, Jewish Christianity.

Олексій Волчков, кандидат теології, священник (Санкт-Петербург, Тюбінген). Університет м.Тюбінгена. aleksei.volchkov@uni-tuebingen.de
Переклад П. Наконечного.

^{*)} Дослідження було виконано за підтримки Фонду Конрада Аденауера.

ВСТУП

◆ Головна тема цієї статті – ранньохристиянська легенда про втечу членів християнської громади Єрусалиму до Пелли, міста за Йорданом. Легенда розповідає про те, що християни Юдеї відмовилися від участі у загальнонаціональному повстанні проти імперії (66–73 рр. н.е). Втеча з обложеної столиці була виразом цього рішення.

Тема втечі або еміграції з рідної країни внаслідок політичних причин є нині більш ніж актуальною. Останні кілька десятиліть світом постійно проходять хвилі міграцій великих мас людей. Вважається, що з 24 лютого до 18 жовтня 2022 р. понад 14 млн. біженців залишили Україну та ще 8 млн. стали внутрішніми біженцями. Верховний комісар ООН у справах біженців Філіппо Гранді заявив 23 травня 2022 р.: «Кількість людей, змушених тікати від конфліктів, насильства, порушень прав людини та переслідувань, вперше за всю історію спостережень переступила приголошливу позначку в 100 мільйонів людей, чому сприяла війна в Україні та інші кровопролитні конфлікти»^[1]. Таких розмахів переміщення цілих народів світова цивілізація не знала вже багато століть. Можливо, єдиний порівнюваний за масштабами рух був у IV – V ст., коли маси варварів зі Сходу увійшли на територію Римської імперії. Сьогодні вимушена еміграція захопила різні групи людей, у тому числі християн усіх конфесій. Вони стали біженцями не з власної волі, а під гнітом обставин ззовні, але конкретне рішення про еміграцію кожен безумовно приймає самостійно.

Багато щирих віруючих, перш ніж виїхати зі звичного місця проживання, залишити дім, роботу і рідну церкву, багато молилися і намагалися зрозуміти волю Божу. Чи правильно вони роблять? Може, краще залишитися і страждати з народом Божим, ніж отримати тимчасовий комфортний притулок? Звичайно, головним фактором тривоги були дружини та діти. Наражати їх на небезпеку і страждання було неприпустимо з погляду християнської моралі. Але втеча завжди виглядає боягузством і зрадою, тому рішення про еміграцію супроводжується важкими духовними переживаннями.

Еміграція окремих сімей безумовно є втратою для рідних, близьких і для країни, але зовсім інакший вигляд має вимушений відхід усієї громади. Кожна сім'я має право самостійно вирішувати з Богом питання свого подальшого життя. Вона шукає волю Божу і нестиме відповідальність за своє рішення перед Христом. Чи правильні критерії були обрані у кожному конкретному випадку для визначення волі Божої чи ні – це тема окремої статті, але втеча громад найчастіше відбувається у нестерпній військово-політичній ситуації. Христос не тільки дозволяв, а й заохочував втечу

[1] Інформація управління Верховного комісара ООН у справах біженців <https://www.unhcr.org/news/press/2022/5/628a389e4/unhcr-ukraine-other-conflicts-push-forcibly-displaced-total-100-million.html> (переглянуто 1 листопада 2022 року).

в такому разі. Див. Мт. 24.15–10; Mr. 13.14–18; Лк. 21.20–22. Чи скористалася Єрусалимська громада порадою Христа?

Протягом тривалого часу в дослідників не виникало жодних сумнівів щодо історичності втечі до Пелли єрусалимської громади. Як можна сумніватися в історичній події, якщо про неї розповідають два шановні автори, Євсевій та Єпіфаній? Втім, у сучасній науці панує скепсис і багато вчених відмовляється бачити в легенді якесь історичне зерно. Точніше, це зерно прийнято відносити не до подій іудейського повстання, а до часу II століття, коли в християнських громадах Зайордання формується легенда про те, що ці церкви є духовними спадкоємцями Матері-Церкви Єрусалиму. На сторінках цього дослідження ми спробуємо розібратися у цьому історичному питанні, щоб через призму часу осмислити сучасну ситуацію з вимушеними біженцями.

ПЕЛЛА ТА ЇЇ ОКОЛИЦІ

◆ Стародавній світ знає кілька міст, що мали ім'я Пелла (Πέλλα)^[2]. Найвідомішою Пеллою давнини була столиця Македонії, батьківщина Олександра Великого^[3]. З активністю великого македонця пов'язано те, що надалі багато міст з цим ім'ям з'явилося в античному Середземномор'ї, яке опинилося під владою царя-завойовника.

Наприклад, однією з таких Пелл стало підкорене македонським військом містечко в Сирії Фарнакес (Φαρνάκης). Селевк Нікатор, утім, перейменував цей населений пункт і дав йому ім'я на честь своєї дружини Апами (Ἀπάμεια, Апамея на Оронті, Апамея Сирійська)^[4]. Імовірно, своя Пелла існувала і в Юдеї. Про це поселення, яке було центром однієї з топархій, згадує Йосип Флавій (Fl.Jos., Bell.Jud., III, 3,5). Це місто розташовувалося на відстані приблизно 20 км на південний захід від Єрусалиму. Певно, іншою (і первісною) його назвою було Бетлетефа (Bethlethepha)^[5]. Декілька

^[2] У словнику Вільяма Сміта згадуються 6 населених пунктів з таким ім'ям (William Smith (Hg.), Dictionary of Greek and Roman Geography, London 1854-1857, S. 569-571). Принстонський атлас грецького та римського світу знає 7 таких міст (Barrington Atlas of the Greek and Roman World), Princeton 2000 (Barrington atlas of the Greek and Roman world).

^[3] E.N. Borza, Brady Kiesling, Sean Gillies, Johan Åhlfeldt, Jeffrey Becker, Erin Kenner, Danielle Hoyer, Adam Rabinowitz, Tom Elliott, DARMC, Danielle Hoyer, та R. Talbert, 'Pella/Diokletianoupolis: A Pleiades place resource', Pleiades Gazetteer of Past Places, 2021 <<https://pleiades.stoa.org/places/491687>> [accessed: 15 September 2022]

^[4] J.P. Brown, P.-L. Gatier, DARMC, R. Talbert, Sean Gillies, Johan Åhlfeldt, R. Warner, Jeffrey Becker, і Tom Elliott, 'Pella/Apamea: Pleiades place resource', Pleiades: Gazetteer of Past Places, 2020 <<https://pleiades.stoa.org/places/668335>> [accessed: 15 September 2022]

^[5] B. Isaac, R. Talbert, T. Elliott, та S. Gillies, 'Bethlethepha: a Pleiades place resource', Pleiades: A Gazetteer of Past Places, 2012 <<https://pleiades.stoa.org/places/687855>> [accessed: 16 September 2022]

Пелл існувало на території Греції: в Ахаї (Πελλάνα – Πελλήνη)^[6] і в Фессалії^[7]. Популярність даного топоніму обумовлена великою історичною роллю Олександра Македонського та здійснених ним масштабних завоювань. Македонські солдати, осідаючи на завойованих територіях, називали свої колонії на честь столиці Македонської держави, того міста, де народився великий полководець^[8].

Та Пелла, окремому епізоду в історії якої присвячена ця стаття, розташовується на східному березі річки Йордан, за 27 км на південь від Галілейського моря^[9]. Найближчим сусідом Пелли з північного заходу було місто Скіфополіс, з півночі – м. Гадара, а з південного сходу – м. Гераса.

Пелла лежала в дуже сприятливому для проживання місці – у долині річки Йордан. У давнину поряд із населеним пунктом по долині Ваді Джірім протікала одна із приток цієї річки. На околицях міста існували мінеральні джерела (Пліній називає Пеллу «багатою на воду» (aquis divitem) (Plin., Nat. Hist., V, 74). Навколо Пелли за римського часу були побудовані купальні та лікувальні ванни. Дуже велику роль в економіці міста займало хліборобство. Від виснажливих вітрів зі сходу місцевість частково була захищена гірським масивом Гілеад.

Місто мало стародавнє походження і згадувалося в ранніх єгипетських історичних текстах як Пехал. Точно невідомо, коли і чому населене семітами *phl* отримало ім'я македонської столиці. Можливо, нове ім'я місту дали ветерани македонського війська, що оселилися там^[10]. Адам Ліхтенбергер пише, що нове ім'я міста виникло внаслідок «грецізації доелліністичного семітського топоніму»^[11]. Певно, македонські ветерани, що залишилися, чули в семітському *phl* ім'я, яке було співзвучне з ім'ям македонської столиці.

[6] G. Reger, J. McK. Camp II, Darmc, Tom Elliott, Sean Gillies, Brady Kiesling, R. Talbert, Johan Åhlfeldt, 'Pellana: a Pleiades place resource', Pleiades: A Gazetteer of Past Places, 2018 <<https://pleiades.stoa.org/places/570575>> [accessed: 16 September 2022]

[7] E.N. Borza, R. Talbert, Sean Gillies, i Tom Elliott, 'Pella: a Pleiades place resource', Pleiades: A Gazetteer of Past Places, 2013 <<https://pleiades.stoa.org/places/491688>> [accessed: 15 September 2022]

[8] Одна з останніх Пелл з'явилася на карті світу на околицях столиці Російської імперії. Катерина II у рамках здійснюваного нею «грецького проекту» доручала давати грецькі імена засновуваним містам та садибам. Так, на лівому березі Неви з'явився палацово-парковий ансамбль Пелла.

[9] E.M. Meyers, J.P. Brown, DARMC, R. Talbert, Brady Kiesling, Sean Gillies, Johan Åhlfeldt, Jeffrey Becker, Gabriel Mckee, i Tom Elliott, 'Pella/Berenice/Philippeia: Pleiades place resource', Pleiades: A Gazetteer of Past Places, 202 <https://pleiades.stoa.org/places/678326> [accessed: 20 September 2022]

[10] Richard Stillwell / William L. MacDonald / Marian H. McAllister, The Princeton Encyclopedia of Classical Sites, Princeton, NJ 2017 (Princeton Legacy Library), S. 686.

[11] Achim Lichtenberger, Kulte und Kultur der Dekapolis: Untersuchungen zu numismatischen, archäologischen und epigraphischen Zeugnissen: Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins, Harrassowitz 2003, S. 170.

Полібій згадує Пеллу серед міст, завойованих 218 р. до н.е. Антіохом Великим (Polib., V, 70). Незабаром Пелла стає відомим центром грецької культури. Олександр Яннай після завоювання міста у 83/82 р. до н.е. насильницьким способом намагається змінити елліністичний характер міста. Він наказує жителям, які відмовилися прийняти юдаїзм, покинути Пеллу (Fl.Jos., Ant.Iud., XIII, 15,4). Через двадцять років Помпей дає місту нове життя. Пелла отримує незалежність від Хасмонеїв і незабаром знову стає містом, орієнтованим у культурному та релігійному плані на цінності еллінізму.

Здобувши Пеллу, Помпей робить її частиною Десятимістя (Fl.Jos., Ant.Iud.,XIV,4,4). Намагаючись інтегрувати завойовані держави до складу римської держави, Помпей вирішує виділити як окремий союз кілька міст, заселених греками та орієнтованих у культурному плані на грецьку культуру. За кількістю учасників цього союзу об'єднання міст було названо Десятимістям (від δεκά πολεῖς, Δεκάπολις). Хоча списки, що дійшли до нас, відрізняються за своїм складом (Пліній пише – in quo non omnes eadem observant), але Пелла є частиною цього союзу у всіх варіантах. Надалі перелік цих міст, що дотримувалися культурних ідеалів еллінізму і безпосередньо підпорядковувалися Риму, збільшувався. У переліку Плінія Старшого (Plin., Nat. Hist., V, 16) поряд з Пеллою до складу цього об'єднання входять Філадельфія, Рафана, Скіфополіс, Гадара, Гіппос, Діон, Галаса і Канафа. Почесним лідером цього союзу виступав Дамаск.

Прокуратор Сирії Габіній перебудовує місто. Однією з міських примітних пам'яток стає міське джерело, про яке згадує Пліній (Plin., Nat. Hist., V, 74).

На самому початку юдейської війни Пелла зазнала нападу (Fl.Jos., Bell. Jud.,II,18,1). Юдеї, обурені розправою над співвітчизниками у сирійській Кесарії, об'єдналися у збройні загони та напали на міста, де жили греки і римляни. Втім, місто швидко відновилося і протягом століть залишалося великим економічним та культурним центром.

Занепад Пелли почався під час руйнівного протистояння між візантійською імперією, персами та арабами. У 635 році біля її стін відбулася масштабна битва, у якій араби перемогли візантійців. Пелла розсудливо капітулювала перед завойовниками зі Сходу і завдяки цьому уникла руйнування. Розкопки показують активний розвиток міста і в перше століття арабського панування^[12]. Пелла часів Омейядів спеціалізувалася на торгівлі зі східними регіонами^[13]. Як і багато східних міст, Пелла швидко

^[12] Alan Walmsley, Fihl (Pella) and the Cities of North Jordan the Umayyad i Abbasid Periods, in: Studies in History and Archaeology of Jordan. Department of Antiquities, Amman, Hashemite Kingdom of Jordan – Amman. Vol. 4, Amman 1992, S. 377-384.

^[13] Alan Walmsley / Stephen Bourke / Jean-Paul Descoeudres / John B. Hennessy, Christians i Christianity на Early Islamic Pella (Fihl), Christian-Muslim relations; Vol. 1: (600 – 900), 2009, S. 31-56.

Руїни стародавньої Пелли (серед руїн діти грають у футбол), вересень 2004 р.

повертає своє семітське ім'я і відтепер називається Фаулою (Fihl). Найпотужніший землетрус 749 року руйнує більшість міських споруд. Місто змогло пережити руйнівне природне лихо, але згодом поступово втрачає свій статус і перетворюється на село.

Починаючи з 1966 року на місці, де розташовувалась давня Пелла, провадяться інтенсивні археологічні розкопки. Вчені зі США та Австралії активно досліджують минуле поселення. Тепер найбільше відомо про доелліністичний та візантійський період історії міста. Розкопки «римської Пелли» ускладнені географією місця. А втім, обсяг доступних свідчень дозволяє однозначно говорити про Пеллу елліністичного та римського періодів як про абсолютно елліністичне в культурному плані поселення. Все, що ми знаємо про відносини жителів Пелли з юдеями, що живуть на захід, пов'язане з конфронтацією. Олександр Яннай ставить ультиматум і вимагає від городян повернутися в юдаїзм. Оскільки місто все ж таки було зруйноване, можна здогадатися про негативну реакцію мешканців поліса на цю пропозицію. На початку Юдейської війни юдеї знову зруйнували місто. Археологічні розкопки не надають жодних свідчень перебування юдеїв у Пеллі. Як показують розкопки, жителі міста вшановували божеств грецького пантеону (Гера, Артеміда, Сарапіс, Діоніс, Геркулес)^[4]. Лише у V столітті Пелла стає центром християнської єпископії. У ході археологічних розкопок було виявлено фундаменти трьох великих церков, збудованих у IV–VI ст.

^[4] Вичерпне за своїм обсягом зібрання всіх свідчень культурного і релігійного життя римської Пелли можна знайти в книзі Lichtenberger, *Kulte und Kultur der Dekapolis: Untersuchungen zu numismatischen, archäologischen und epigraphischen Zeugnissen* [Fn. 10]

ЛЕГЕНДА ПРО ВИХІД ТА ЇЇ КРИТИКА

◆ Завдяки свідченням Євсевія (Euseb., Hist. Eccl., III, 5, 3) та Єпіфанія (Eriph., Panag., XIX, 7, 7; Panag., XXX, 2, 7; De Mens., 15), без письменницького та дослідницького ентузіазму яких ми ніколи не дізналися про безліч сторінок в історії ранньої Церкви, сформувалася «легенда про втечу в Пеллу». Отримавши одкровення, християнська громада змогла своєчасно залишити Єрусалим, якому загрожувала облога та загибель. Місцем, куди переселилися християни, було місто Пелла у Зайорданні. Коли повстання було придушене римлянами, християни повернулися до Єрусалиму. Незабаром новим єпископом єрусалимської церкви став Симон, син Клеопи.

Ця легенда чудово пояснювала низку складних місць в історії єрусалимських християн. Наприклад, те, як єрусалимська громада могла уникнути загибелі або чому церковне життя у зруйнованому місті незабаром знову відновилося. Ця легенда пояснювала, нарешті, як з'явилися християни в Зайорданні і чим зумовлена їхня близькість до юдаїзму.

Серйозного удару по авторитетності цієї легенди було завдано 1951 року, коли С.Г.Ф. Брендон опублікував книгу «Падіння Єрусалиму і християнська церква»^[15], що викликала величезний резонанс. Пізніше він видав ще одну працю, де розвивав зроблені раніше тези^[16]. У своїх творах Брендон намагається довести, що єрусалимських християн у 70 році спіткала та сама доля, що й інших одноплемінників: смерть, рабство та розсіяння. Легенда про втечу, на думку Брендона, з'явилася серед християн Пелли (ширше – Зайордання) у першій половині II століття. Ця легенда була «міфом про заснування» (the founding myth), який «розповідав», як була заснована церква в Пеллі^[17]. Згідно з цим міфом, Пелла була справжньою наступницею загиблої первісної громади.

Брендон висунув ряд серйозних контраргументів, що доводять правоту дослідника.

1. До 70 року н.е. єрусалимська церква мала колосальний авторитет у масштабах усього християнського руху. Після падіння Єрусалиму вона вже не має будь-якої влади у церковних справах. Причиною цього є загибель і самої громади.
2. Якщо Пелла була зруйнована повстанцями в 66 році, як повідомляє Йосип, то це місто не могло бути притулком для християн-юдеїв. Якщо ж вони встигли влаштуватися в Пеллі на початку війни, то вони були вбиті і розсіяні поряд з іншими жителями Пелли. Зрештою, якщо хри-

^[15] S. G. Brandon, *The Fall of Jerusalem and Christian Church: a Study of Effects of the Jewish Overthrow of A.D. 70 on Christianity*, London 1951.

^[16] S. G. Brandon, *Jesus i Zealots: Study of Political Factor in Primitive Christianity*, New York 1967.

^[17] Г. Людеманн пише: «Легенда бере свій початок в юдеохристиянській громаді Пелли, яка претендувала на роль істинної наступниці ранньої єрусалимської громади» (Lüdemann G., *Paulus, der Heidenapostel*. Vol. II, S., 268).

стяни прийшли до Пелли після 66 року, то як могло зруйноване та спалене місто стати новим домом для християнської церкви? Якщо там і зберігалось якесь життя і не всі будівлі було зруйновано, то місцеві жителі навряд чи пустили б біженців-євреїв до себе.

3. Брендон намагається довести, що залишити Єрусалим в умовах облоги було дуже складно. Зсередини ворота сторожили zeloti, що захопили владу. Зовні стояли озлоблені стійкістю повстанців римські легіони. Сама дорога охопленою війною територією, де загроза могла виходити як від римських загонів, і від повстанців, становила величезну небезпеку.

Велика кількість авторитетних дослідників дотримуються критичного ставлення до питання про історичність втечі з Єрусалиму (Г. Штрекер^[18], Г. Людемманн^{[19][20]}, Мунк^[21], Ферхайден^{[22][23]}). Герд Людемманн пише: «Традиція Пелли стикається з непереборними літературними та фактичними труднощами, які виключають її надійність як історичної розповіді про долю єрусалимської громади»^[24]. Якщо втеча в Пеллу була історичним фактом, то як можна пояснити повне мовчання джерел I – III століть н.е. про цю найважливішу для історії єрусалимської громади подію?

На думку критично налаштованих дослідників, Євсевій міг просто вигадати цю історію для того, щоб пояснити читачам, звідки взяли християни в Єрусалимі в період *interbellum*'a^[25] (Ферхайден^[26]). Люде-

[18] Georg Strecker, *Das Judenchristentum in den Pseudoklementinen: Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur*, Akademie-Verlag.

[19] Gerd Lüdemann, *Paulus, der Heidenapostel*. Vol. 2 *Antipaulinismus im frühen Christentum*, Göttingen 1983 (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments; Bd. 130).

[20] Gerd Lüdemann, *The Successors of Pre-70 Jerusalem Christianity: a Critical Evaluation of the Pella-Tradition*, in: *Jewish and Christian Self-Definition. Volume 1. the Shaping of Christianity in the Second and Third Century*, London 1980, S. 161–173.

[21] Johannes Munck, *Jewish Christianity in Post-Apostolic Times*, in: *New Testament studies*, Jg. 6, 2/1960, S. 103–116.

[22] Joseph Verheyden, *De vlucht van de christenen naar Pella: onderzoek van het getuigenis van Eusebius en Epiphanius*, Brussel 1988 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren; Nr. 127 = Jg. 50).

[23] Joseph Verheyden, *The Flight of the Christians to Pella*, in: *Ephemerides theologicae Lovanienses*, Jg. 66, 4/1990, S. 368.

[24] Lüdemann, *Paulus, der Heidenapostel*. Vol. 2 *Antipaulinismus im frühen Christentum*, 1983, S. 268.

[25] *Interbellum*, інтербелум – період історії Юдеї між двома юдейськими війнами: Першою юдейською війною (66 – 73 рр.) і повстанням Бар-Кохби (132 – 136 рр.). Цьому періоду, наприклад, присвячений чудовий збірник *Jews and Christians in First and Second Centuries: Interbellum 70 – 132 CE*, Leiden Boston 2018 (*Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum*; Bd. 15).

[26] Verheyden, *De vlucht van de christenen naar Pella: onderzoek van het getuigenis van Eusebius en Epiphanius*, 1988.

Храм Артеміди у м. Джараш (одне з міст Декаполіса, Зайорданья).

манн вважає, що міф сформувався у християн Зайорданья після поразки Бар-Кохби. Так чи інакше, стверджується, що Єпіфаній цілком запозичив розповідь у Євсевія і збагатив її деталями, яких він потребував для своїх ересіологічних досліджень. Великому ересіологу потрібно було пояснити популярність у Зайорданні юдеохристиянських сект (назорейів та єбїонітів). Історія про те, що частина єрусалимської громади змогла перебратися в Пеллу і зберегтися там аж до кінця IV століття н.е., могла пояснити цей факт, оскільки християни Єрусалиму називалися «назорейською ерессю» (Дії 24.5).

Критика критики

◆ Незважаючи на певну переконливість аргументів Брендона, Людемманна і Ферхайдена, ряд дослідників раннього християнства продовжують бачити в розповіді про вихід до Пелли історичну подію. Патріарх німецької науки про раннє християнство Мартін Хенгель стверджує: «Немає переконливих підстав оголошувати новину, яка, ймовірно, бере початок від Аристона з Пелли, праці якого були знайомі Євсевію, неісторичною»^[27]. Хенгель украй негативно оцінює роботу Ферхайдена («застрашливий приклад», *abschreckendes Beispiel*^[28]). Історичність виходу єрусалим-

^[27] Martin Hengel, *Paulus zwischen Damaskus und Antiochien: die unbekanntenen Jahre des Apostels*, Tübingen 2000 (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament; Bd. 108,2000), 313, N.1298.

^[28] Критично оцінює роботу датського вченого і Алберт Клійн у своїй рецензії на книгу.

ських християн у Пеллу визнають М. Симон^[29], С. Соуерс^[30], Б. Багатті^[31], К. Кестер^[32], Р. Прітц^[33], Д. Бургель^[34]. На сторінках цієї роботи ми спробуємо викласти точку зору цих дослідників. На наш погляд, вихід з Єрусалиму є історичною подією, і жоден із наведених критиками аргументів не має рішучої сили.

РАННІ СВІДЧЕННЯ ПРО ВИХІД ІЗ ЄРУСАЛИМУ (I – II ст.)

◆ Якщо нам вдасться знайти свідчення про вихід із Єрусалиму, датування яких відноситься до I століття н.е., то це переведе легенду про Пеллу з площини релігійної міфології в площину історичної реальності. Жоден із авторів I – II ст. н.е. не говорить про Пеллу як про місце притулку єрусалимських християн. Але кілька новозавітних фрагментів все ж таки свідчать про саму втечу, зумовлену військовими подіями. Звернімося до критичного дослідження кожного із цих фрагментів.

«Втікайте в гори» (Марка 13.14-18)

◆ Уривок із Євангелія від Марка (13.14-18) є найдавнішим євангельським свідченням про загибель Єрусалиму та про належну поведінку християн у цей момент. Інші євангелісти-синоптики, як вважають деякі вчені, переробили (Мт.24.15-20 і Лк.21.20-22) цей фрагмент відповідно до специфічних умов свого часу.

У 13-му розділі Євангелія від Марка Ісус розповідає про долю Храму («не залишиться тут каменя на камені, котрий не був би зруйнований» – вірш 2) і про ознаки цієї події, що наближається («Коли почуєте про війни, воєнні чутки, то не лякайтеся, бо має так статися» – вірш 7). При настанні ж найважливішої ознаки («Коли ж побачите гидоту спустошення, що про неї звіщав пророк Даніїл, що вона залягла, де не слід» – вірш 14), християнам слід негайно покинути Юдею і вирушити «в гори».

^[29] Marcel Simon, Recherches d'histoire Judéo-Chrétienne, Paris u.a. 1962 (Etudes juives; Bd. 600).

^[30] Sidney Sowers, The Circumstances and Recollection of the Pella Flight, in: Theologische Zeitschrift, Jg. 26, 5/1970.

^[31] Bellarmino Bagatti, The Church from the Circumcision: History and Archaeology of the Judaeo-Christians, Jerusalem 1971 (Publications of the Studium Biblicum Franciscanum Collectio minor; Bd. 2).

^[32] Craig R. Koester, The Origin and Significance of the Flight to Pella Tradition, in: The catholic biblical quarterly, Jg. 51, 1/1989, S. 90-106.

^[33] Ray Pritz, Nazarene Jewish Christianity: from the End of the New Testament Period Until Its Disappearance in the Fourth Century, Jerusalem 1992 (Studia post-biblica; Bd. 37,1992).

^[34] Jonathan Bourgel, The Jewish-Christian's Move from Jerusalem as a Pragmatic Choice, in: Studies in Rabbinic Judaism and Early Christianity, Leiden u.a. 2010 (Ancient Judaism and early Christianity; Bd. 74), S. 107-138.

Найімовірніше, Євангеліє від Марка було складено до Юдейської війни. Таким чином, у Мк.13.14 ми стикаємося зі збереженим в усній традиції «власним словом» (ipsissimum verbum) Ісуса Христа, в якому містилася «програма» поведінки християн у ситуації майбутнього конфлікту, неминучість якого була очевидна Христу.

Що за «гори» тут можуть бути на увазі? Ймовірно, тут ми зустрічаємося з характерною для єврейської Біблії порадою рятуватися від якогось лиха на підвищеній місцевості (Бут.14,10; 19,17; 2 Сам.,22,17; Пс.11,1; Наум.3,18). Як відомо, горами і височинами рясніє географія Святої Землі. З півночі на південь Ізраїль пронизаний пасмом гір та пагорбів: Юдейські гори, нагір'я Галілеї, пагорби Самарії, Голани. За Йорданською рифтовою долиною починалося велике нагір'я, яке єдине і становить для нас інтерес. Біля його підніжжя розташовувалися міста Декаполісу.

«Єрусалим, оточений військом» (Лк. 21.20–22)

◆ На відміну від Марка і Матвія Лука пише не лише про тих, хто «в Юдеї», а й про Єрусалимську громаду. У його редакції Ісус Христос явно переймається долею тих, хто «всередині (οἱ ἐν μέσῳ) (міста)».

У Лк.21.20–22 ми читаємо:

А коли ви побачите Єрусалим, військом оточений (κικλοῦμένην ὑπὸ στρατοπέδων), тоді знайте, що до нього наблизилася спустошення. Тоді ті, хто в Юдеї, нехай у гори втікають (εἰς τὰ ὄρη); хто ж усередині міста, нехай вийдуть (ἐκχωρεῖτωσαν); хто ж в околицях, нехай не вертаються в нього (μὴ εἰσερχέσθωσαν εἰς αὐτήν).

Лука пише свою працю, як уважають деякі вчені, після юдейської війни і вважає, що вихід громади стався вже після того, як Єрусалим було оточено римськими військами, але раніше від його падіння. Розчаровує те, що Лука описує відомий історичний факт, втечу християн з обложеної столиці, але все-таки не згадує Пеллу. Кестер визнає, що Лк.21.20–24 «значно відрізняється» від пізнішої традиції про вихід^[35]. Лука не вказує місто, куди слід вирушити громаді. Та й про якийсь організований переїзд великої групи осіб з пункту А до пункту Б тут теж не йдеться.

«Щоб ваша втеча не сталася в суботу» (Мт. 24.15–20)

◆ Матвій у досліджуваному уривку спирається на свідчення Марка і модифікує традицію, що дійшла до нього, відповідно до реалій свого часу. Як і Марк, Матвій рекомендує вірним максимально швидко втечу в гори (εἰς τὰ ὄρη)^[36].

^[35] Koester, The Origin and Significance of the Flight to Pella Tradition, 1989, S. 104.

^[36] У коментарі Девіса-Еліссона до цього Євангелія стверджується Davies, William D. і D.C.Allison, Critical and Exegetical Commentary on Gospel According to Saint Matthew: in Three Volumes, Edinburgh 1997 (The international critical commentary on the Holy Script New Testaments), що «втеча в гори» однозначно свідчить про

Тож, коли ви побачите ту гидоту спустошення, що про неї звіщав був пророк Даниїл, на місці святому, хто читає нехай, розуміє, тоді ті, хто в Юдеї, нехай у гори втікають. Хто на покрівлі, нехай той не сходить узяти речі з дому свого. І хто на полі, хай назад не вертається взяти одягу свою. Горе ж вагітним і тим, хто годує грудьми, за тих днів! Моліться, щоб ваша втеча не сталася зимою, ані в суботу (Мт. 24.15–10).

У цьому фрагменті уточнено місце знаходження «гидоти спустошення» – вона буде «на місці святому» (ἐν τόπῳ ἁγίῳ), тобто на території Храму. Також у цій версії Матвій робить цікаву добавку – критично важливо, щоб втеча не трапилася «в суботу» (μὴδὲ σαββάτῳ). Ймовірно, це додавання свідчить про серйозне ставлення «громади Матвія» до дотримання заповіді щодо суботи.

Крім змін у традиції про втечу християн, які було запроваджено Матвієм, варто звернути увагу на те, від яких очевидних та логічних у його історичній ситуації модифікацій він утримався. Як ми встигли переконатися, в Євангелії від Луки, написаному приблизно одночасно з Євангелієм від Матвія, є явний інтерес до долі християнської громади Єрусалиму в критичній ситуації римської навали. Хіба не було логічним для «громади Матвія», яка географічно перебувала в Сирії чи навіть у самій Палестині та ідеологічно близька до єрусалимської громади, зробити особливий акцент на цьому епізоді? Але чомусь Матвій нічого не говорить про долю городян.

Якщо вихід у Пеллу був і Матвій навмисно замовчує про нього, це можна пояснити ось так. Можливо, втеча не була тією подією історії єрусалимської церкви, якою варто було пишатися. Матвій не згадує про Пеллу з тієї ж причини, через яку таннаї не згадують про втечу з обложеного Єрусалиму раббана Йоханана бен Заккаї^[37]. Вчинок як видатного закончителя, так і єрусалимської громади міг виглядати надто незручним, щоб бути частиною «офіційної історії» релігійного руху.

«Втеча в пустиню» (Об. 12.1-17 і Возн. Ісаї 2.8)

◆ Можливий натяк на втечу в Пеллу в Об.12.1–17 вперше побачив Ернст Ренан^[38]. У біблійному уривку описуються митарства «жінки, зодягненої в сонце», на яку нападає «великий червоноогняний змій». В Об.12.6 говориться про те, що «жінка втекла на пустиню (εἰς τὴν ἔρημον), де вона мала

вихід громади до Пелли. Davies, William D. and D.C.Allison, Critical and Exegetical Commentary on Gospel According to Saint Matthew: in Three Volumes, 1997, Vol.III, P. 347.

[37] Amram Tropper, Yohanan Ben Zakkai, Amicus Caesaris: A Jewish Hero in Rabbinic Eyes,» JSIJ 4 (2005): 133-149.

[38] Ernest Renan, L'Antéchrist, Paris 1873 (Renan, Ernest 1823-1892, Histoire des origines du christianisme; Bd. 4).

місце, від Бога для неї вготоване». Червоний змії переслідує втікачку, він пускає зі своїх уст «за жінкою воду, як річку, щоб річка схопила її» (12.15). Чудесне природне явище («розкрила земля свої уста та й випила річку») допомагає жінці втекти. Можливо, в цьому образі ми зустрічаємося з історичними спогадами про необхідність переходити Йордан, який іноді серйозно розливається і стає важким для форсування.

Жінка має перебувати в пустині протягом тисячі двохсот шістдесяти днів. Соуерс тлумачить вказівку на тривалість перебування в пустелі як свідчення про те, що вигнанці жили в Пеллі три з половиною роки^[39].

Окрім Об.12 пустеля як місце виходу переслідуваної громади трапляється в християнському апокрифі «Вознесіння Ісаї». В апокрифі описується, як злий Веліар за участю царя Манасії захоплює Єрусалим. Це змушує Ісаю та інших пророків тікати з Єрусалиму «на гору, в пустинне місце» (2.8). Роберт Холл вважає, що цей опис співвідноситься з історичною подією: група пророків тікає, при цьому розриває зв'язок із тією спільнотою, до якої раніше належала^[40]. В іншому місці мовиться, що віруючі повинні «втікати з пустелі до пустелі, чекаючи на Улюбленого» (4.13). Раніше ми признавалися в тім, як складно побачити втечу в Пеллу в приписі втікати «в гори». Вона, як і інші міста Декаполісу, розташовувалась не в горах, а біля їхнього підніжжя. Ще складніше припустити, що Пелла, через яку тік струмок і яка розташовувалась поряд з Йорданом, представлена в образі пустині. Звичайно, між Пеллою та Єрусалимом лежала місцевість, яку можна назвати пустельною. Можливо, традиція запам'ятала, що дорога у Зайордання пролягала через пустиню?

Резюмуючи огляд свідчень I століття н.е., можна дійти таких висновків. Жодне з наведених свідчень явно не говорить про організований вихід християнської громади з Єрусалиму і переселення її в Пеллу. Це мовчання видається тим дивнішим, що від моменту самого виходу авторів біблійних текстів відділяли лише кілька десятиліть. В одному з наступних розділів статті ми спробуємо докладно пояснити причину цього мовчання. У цьому розділі обмежимося лише такою гіпотезою: пам'ять про переселення в Пеллу не вважалася авторами біблійних творів чимось славним і вартим увічнення, тому і не була зафіксована в біблійних творах, що дійшли до нас. При цьому декілька свідчень однозначно говорять про те, що юдейська війна привела до втечі християн із охоплених війною районів Юдеї (Марк, Матвій) та Єрусалиму (Лука). Лука свідчить про те, що християни могли вирватися з оточеного військами противника міста. Куди вирушили біженці? Шлях християн Єрусалиму лежав через пустелі (Апокаліпсис, Вознесіння Ісаї) у гори (Марк, Матвій, Лука). Можливо, на

^[39] Sowers, *The Circumstances and Recollection of the Pella Flight*, 1970, S. 320.

^[40] Robert G. Hall, *The Ascension of Isaiah: Community, Situation, Date, and Place in Early Christianity*, in: *Journal of biblical literature*, Jg. 109, 1990, S. 289–306 (S. 295).

дорозі переселенців лежав Йордан, що вийшов з берегів (Апокаліпсис). Чи могло бути місцем для переселення ерусалимських християн Зайордання та міста Декаполісу? Якщо переселення відбулося після 68 року, коли римські легіони зайняли цю місцевість, то саме цей регіон міг виявитися найбільш безпечним місцем, щоб перечекаати бурю юдейської війни.

«Ебїонітські Дії» та втеча до Єрихону

◆ Можливо, новозавітні тексти не зберегли пам'ять про втечу в Пеллу через те, що жоден із них не був написаний для громади Зайордання? Християни ж Антіохії, Риму, Галілеї ставилися до цього історичного епізоду зі зрозумілою ревністю, тому в їхніх громадах циркулювали тексти, позбавлені згадок про Пеллу. На щастя, у нашому розпорядженні є пам'ятка, походження якої пов'язують із християнами Зайордання. Йдеться про фрагмент із *Recognitiones*, про одну з редакцій ранньохристиянського апокрифу «Псевдоклементини». До нашого часу ця редакція збереглася у двох перекладах із загубленого грецького оригіналу – в латинському та сирійському.

Ще в середині XIX століття була висунута гіпотеза про те, що в першому розділі *Recognitiones* (Rec. I, 27(33)-71) невідомий редактор помістив *in toto* апокриф, що його зацікавив. Зміст апокрифу присвячений викладу історії світу і Церкви, причому ця історія у важливих моментах відрізняється від тієї, з якою ми зустрічаємося на сторінках канонічних текстів (передусім – книг Буття та Дій). Єпіфаній, здається, знайомий з цим апокрифом і приписує його створення іудеохристиянській секті ебїонітів, адепти якої, за відомостями Єпіфанія, не тільки були розселені серед міст Зайордання, але саме походження цього руху Єпіфаній пов'язує з вихідцями з Єрусалиму, що оселилися в Пеллі (про свідчення Єпіфанія нижче).

Для нашого дослідження важливість становить лише те, що в цій пам'ятці також міститься кілька згадок про вихід християн з обложеного Єрусалиму. Вперше у цих фрагментах побачив свідчення про християнську міграцію в Пеллу німецький історик Г.Й. Шопс^[41].

У Rec. I, 37 розповідається про те, що Мойсей (не Бог!) засновує храмове богослужіння (*locum statuit, in quo solo liceret eis immolare deo*). Втім, існування Храму в Єрусалимі можливе лише до певного моменту, доки Бог не пошле іншого пророка, Ісуса Христа, який навчить ізраїльтян того, що «Бог хоче милості, а не жертви». Далі латинський та сирійський переклади різняться. Якщо латинський текст пропонує теологічні роздуми з цього питання – Божа Премудрість є місцем, де слід приносити Йому жертву (*locum dei electum esse sapientiam eius*), то в сирійському перекладі дається набагато цікавіший для нашого дослідження варіант. Того часу

[41] Hans-Joachim Schoeps, *Theologie und Geschichte des Judenchristentums*, Tübingen 1949, S. 47f.

як храмові богослужіння припиняться, Божа Премудрість виведе вірних в «укріплене місце в межах Землі», де віруючі можуть врятуватися під час війни. Ми бачимо, що в апокрифі, створеному в першій половині II століття н.е., прямо говориться про те, що віруючих в Ісуса Христа буде врятовано, тоді як Храм буде зруйновано. Людеманн^[42] і Вурст^[43] бачать тут пряме і найдавніше, на їхній погляд, свідчення існування легенди про Пеллу. На жаль, у цьому тексті не згадується ні Пелла, ні те, що місце для виходу буде в одному з міст Декаполісу. Навпаки, мовиться про те, що місто є частиною «Землі». Сам апокриф, як ми далі побачимо, прямо говорить про Єрихон як місце спасіння біженців.

У Rec.I,39,3 обидва переклади однаково викладають думку про те, що кожен, хто «увірував у цього пророка (Ісуса)», залишиться неушкодженим у руйнівній війні, що нависла над невіруючим народом і над самим місцем (храмом) (*ab excidio belli quod incredulae genti inminet ac loco ipsi, servaretur inlaesus*).

Закінчується апокриф розповіддю про вихід вірних з Єрусалиму в Єрихон. У Rec.I,71 розповідається про цілком фантастичну історію: після фізичної розправи над Яковом, лідером єрусалимських християн, влаштованої юдеями, християни беруть пораненого апостола і несуть Якова до нього додому. Провівши ніч у молитвах, рано-вранці 5000 християн вирушають до Єрихону (*nos vero ad domom Iacobi regressi et pernoctantes ibi in oratione, ante lucem descendimus Hiericho ad quinque milia viri*) (Rec.I, 73,2). У цьому фрагменті не йдеться ні про війну, ні про Пеллу. Сама втеча християн з Єрусалиму датується не часом юдейського повстання або облоги Єрусалиму, але подіями розправи над апостолом Яковом (62 р. н.е.).

СВІДОЦТВА IV СТОЛІТТЯ

«Смерть було з землі рід цих нечестивців».
(*Euseb., Hist. Eccl., III, 5,3*)

◆ Найдавніше письмове свідчення, в якому повністю викладено легенду про втечу в Пеллу, належить Євсевію (*Euseb., Hist. Eccl., III, 5,3*). Цей фрагмент слід розглядати у більш широкому контексті всього того розділу, частиною якого є розповідь про Пеллу. Євсевій оповідає про втечу християн після того, як повідав читачам сумну історію про мученицьку смерть кількох лідерів єрусалимських християн (Степана, Якова Зеведеєвого). Безпосередньо до оповіді про вихід примикає розповідь про беззаконну і жорстоку розправу над Яковом Праведним, що викликала обурення навіть у фарисеїв і великої частини єрусалимського суспільства.

[42] Lüdemann, Paulus, der Heidenapostel. Vol. 2 Antipaulinismus im frühen Christentum, 1983, S. 278

[43] Robert E. van Voorst, The Ascents of James: History and Theology of a Jewish-Christian Community: Dissertation Series, Scholars Press, S. 93.

Більше того, люди, що належали до Єрусалимської Церкви, підкоряючись одкровенню, даному перед війною поважним тамтешнім мужам, залишили Єрусалим та оселилися в Переї, у місті Пеллі; ті, що ввірували в Христа, виселилися з Єрусалиму; взагалі всі святі залишили столицю Юдеї та всю юдейську землю. Божий суд спіткав, нарешті, юдеїв, бо велике було їхнє беззаконня перед Христом та Його апостолами; стерто було з лиця землі рід цих нечестивців. (Euseb., Hist. Eccl., III, 5, 3)

Неважко помітити, що структура фрагмента побудована відповідно до біблійної розповіді про загибель Содому (Бут.19): Бог карає місто, в якому живуть грішники, і при цьому рятує від загибелі праведників^[44]. Оскільки після смерті Якова всі «святі мужі» залишили Єрусалим та Юдею, то місцеві жителі опинилися беззахисними. Таким чином, вони потрапляють під владу мерзенного насильства повстанців у місті, з одного боку, та римлян з іншого.

Для того щоб дати правильну оцінку історичної цінності свідчення Євсевія, потрібно з'ясувати, звідки він узяв інформацію про цю подію. На жаль, у цьому разі Євсевій не згадує своє джерело. Вчені висувають чотири основні гіпотези з цього приводу:

1. Євсевій міг дізнатися про це завдяки втраченому твору, який було написано Гегезиппом,
2. або ж Арістідом із Пелли,
3. Євсевій є автором цієї легенди,
4. Він міг познайомитися з переказом, що існував в усній формі, спілкуючись із християнами Палестини, Галілеї та Зайордання,
5. Інформацію про Пеллу Євсевій знайшов на сторінках втраченого твору Юлія Африкана (А.Гарнак^[45]).

Оскільки посилання на Юлія Африкана не отримало підтримки в працях учених, які працювали після Гарнака, ми зупинимося на перших чотирьох гіпотезах.

Гегезіпп

◆ Гегезіпп (бл. 110–180 рр. н.е.) вважається одним із перших істориків християнського руху. Він написав твір «Спогади»^[46] (ὑπομνήματα πέντε), який, на превелике нещастя, було втрачено. Євсевій був знайомий із цією працею й активно нею користувався, коли розповідав про історію єрусалимської громади. Євсевій часто посилається на Гегезіппа в другій і третій книгах своєї «Історії», де він описує мученицьку смерть брата Господнього

^[44] Koester, The Origin and Significance of the Flight to Pella Tradition, 1989, S. 91.

^[45] Adolf von Harnack, Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, Leipzig 1902, Vol. II, S. 78.

^[46] Іноді його працю в російськомовній літературі називають «Нотатки».

на цей твір (Ἀρίστον ὁ Πελλαῖος ἱστορεῖ), коли розповідає про наслідки для євреїв та єрусалимської громади повстання Бар-Кохби (Euseb., Hist. Eccl., IV). Надто зручним для гіпотези про те, що Євсевій дізнався про втечу в Пеллу від Арістона, є той факт, що автор цього короткого свідчення походить з Пелли (ὁ Πελλαῖος)^[52]. Фактично на цих двох фактах і заснована гіпотеза, що утвердилася в історіографії про Арістона, завдяки якому Євсевій дізнався про втечу громади в Пеллу. Якщо про вихід, скоріше за все, нічого не знав Гегезіпп, то безперечно про це написав уродженець Пелли Арістон!

Якщо ж читати згаданий фрагмент із «Церковної історії», не намагаючись знайти в ньому ту інформацію, якої там немає, то текст, навпаки, є спростуванням гіпотези про втечу в Пеллу. Так, Арістон свідчить про те, що через повстання Бар-Кохби змінився склад «тамтешньої Церкви»: вона почала складатися «з поган, і першим після єпископів з обрізаних прийняв служіння в ній Марк». Виходить, що сам Арістон вказує на те, що після першої війни та передбачуваного виходу до Пелли в Єрусалимі все-таки існувала християнська громада, яка складалася з іудеїв (здебільшого) і яку очолювали «єпископи з обрізаних». Можна припустити, що той вихід із Єрусалиму, який міг бути згаданий у невідомому і небереженому творі Арістона, пов'язаний саме з повстанням Бар-Кохби. Але навіть якщо наше припущення виявиться правильним, ми все одно не натрапляємо тут на жодну згадку про організований вихід колишнього складу єрусалимської громади в Пеллу. У цьому випадку ми цілком згодні з думкою Ферхайдена, який вважає, що «найвищою мірою спекулятивно бачити в Арістоні джерело свідчення Євсевія»^[53].

Чи міг Євсевій вигадати цю історію?

◆ Ферхайден стверджує, що суперечка про джерела Євсевія позбавлена якогось сенсу, оскільки Євсевій повністю сфабрикував усю легенду^[54]. Євсевію потрібно було пояснити собі та читачам те, як єрусалимська церква уникла смерті в обложеному Єрусалимі, тому він вигадує цю розповідь. Батько церковної історії зраджує своїй звичці і не згадує будь-якого джерела, оскільки він боявся бути викритим своїми сучасниками, які читали Гегезіппа, Юлія Африкана та Арістона з Пелли, а також були знайомі з легендами християн Зайордання, але ніде не зустрічали розповіді про міграцію в Пеллу.

Ми не поділяємо подібного скептицизму. Якщо Євсевій придумав цю історію, то чому він вирішив, що вихід відбувся саме в Пеллу? Як ми встигли переконатися, це місто не згадується ні в Новому Завіті, ні у творах

^[52] Важливе запитання, відповідь на яке неможливо знайти ні в джерелах, ні в історіографії: чи народився Арістон у «тій самій» Пеллі?

^[53] Verheyden, The Flight of the Christians to Pella, 1990, S. 375.

^[54] Ibid., S. 379.

давніх християнських письменників. Навпаки, згадка Флавієм того, що місто було зруйноване, мало було підштовхнути Євсевія до вигадки іншого пункту для втечі (Дамаск, Антіохія, Олександрія).

На наш погляд, інформація дійшла до Євсевія саме у формі усного переказу, легенди. Про цю подію він міг довідатися, розмовляючи з християнами Палестини, Галілеї та Зайордання. Ймовірно, Євсевій мав справу з якоюсь легендою про заснування християнської громади в м. Пелла (eine Art Gründungslegende der Pella-Gemeinde)^[55].

Легендарний характер цієї історії зовсім не означає її неісторичності. Мартін Хенгель зазначає, що у повідомленні Євсевія немає нічого неймовірного^[56]. Історія цілком відповідає ситуації свого часу. Багато апокаліптичних текстів, написаних до війни, Євангеліє від Марка, проповідь самого Ісуса містять передбачення про чимраз ближчу катастрофу. Передвоєний Єрусалим був наповнений пророками, які передбачали майбутню катастрофу. Йосип Флавій розповідає, що після загибелі Якова в Єрусалимі з'явився пророк Ісус, син Ананії, який зводив городян безперервними криками «Горе, горе тобі, Єрусалим» (Fl.Jos., Bell.Jud., VI, 5, 3). Страта Якова, мабуть, сильно потрясла громаду. Особливо досвідчені (δὲκτοί) громади мали відчувати себе в небезпеці. Природна реакція у цій ситуації – втеча.

«Звідси-то почалася брехня назореїв». Свідощтва Єпіфанія

◆ Наприкінці IV ст. н.е. про втечу християн у Пеллу кілька разів згадує християнський письменник-ересіолог Єпіфаній Саламінський. Єпіфаній походив з Палестини і був добре знайомий із переказами цього регіону. Знаменитий ересіолог активно читав і використовував у своїй літературній діяльності твори християнських авторів, але посилався на свої джерела, на жаль, набагато рідше, ніж це робив Євсевій. Спочатку ми розкриємо зміст свідчень Єпіфанія, а потім звернемося до питання про його джерела.

У своєму головному творі, трактаті «Панаріон», Єпіфаній викладає історію та віровчення відомих йому ересей. Велику увагу єпископ-ересіолог приділяє критиці тих християн, які були близькі до юдаїзму. Найбільший розділ трактату присвячений ересі ебїонітів (Eriph., Panar., XXX). Один із розділів розповідає про близьку до ебїонітів ересь назореїв (Eriph., Panar., XIX). Саме в цих розділах двічі згадується епізод про втечу християн у Пеллу.

У Panar., XIX, 7, 7 Єпіфаній розповідає про те, де живуть назореї. З'ясується, що вони мешкають «у країні Верійській, коло Келесирії, в Деся-

^[55] Lüdemann, Paulus, der Heidenapostel. Vol. 2 Antipaulinismus im frühen Christentum, 1983, S. 271.

^[56] Hengel, Paulus zwischen Damaskus und Antiochien: die unbekanntten Jahre des Apostels, 2000, S. 516.

томісті, в сусідстві з Пеллою (ἐν τῇ Δεκαλόλει περὶ τὰ τῆς Πέλλης μέρη), и в Васанітідській так званій Кокаві, по-єврейськи Хохаве». Єпіфанію відомо, що на сході на площі, що являє собою вузьку смугу, витягнуту з півночі на південь на чималу відстань (на півночі – Бероя (Алеппо), на півдні – околиці Пелли), живуть християни, які дуже близькі до юдеїв («У всьому вони іудеї, і не що інше» – Panag., XIX, 7), і намагається знайти корінь, історичне джерело цього феномена:

Бо звідти походить її початок, після переселення з Єрусалиму, коли всі учні стали жити в Пеллі, за словом Христовим, що наказав залишити Єрусалим і вийти, коли буде загрозувати йому облога. І з такої причини оселившись у Переї, там, як сказано, почали жити. Звідси почалася брехня назорев (ἐντεῦθεν ἢ κατὰ τοὺς Ναζωραίους αἴρεσις ἔσχεν τὴν ἀρχήν). (Eriph., Panag., XIX, 7,7)

У цьому свідченні ми натрапляємо на зовсім інше, ніж у Євсевія, трактування історичного факту. У Євсевія теологічний зміст події має біблійну перспективу: до загибелі грішного міста Бог виводить із нього праведників. Тут же вихід із Пелли стає причиною появи страшного лжевчення. Віддалення від Єрусалиму для Єпіфанія рівнозначне втраті апостольської віри, воно приводить до ідеологічної деградації всієї релігійної спільноти.

У Єпіфанія, на відміну від свідчення Євсевія, небесне доручення піти з Єрусалиму дає сам Ісус, а не «поважні мужі». Також він інакше датує втечу: якщо в Євсевія вона відбувається до початку війни, то свідчення Єпіфанія можна зрозуміти інакше – християни тікають, вже коли війна почалася, але ще до облоги міста.

У тридцятому розділі «Панаріона» Єпіфаній звертається до спорідненої назоревям ересі ебїонітів. На думку відомого ересіолога, Ебїон, міфологічний засновник цієї юдеохристиянської секти, вперше розпочав свою проповідь саме серед нащадків єрусалимських християн, які жили біля Пелли. Як з'ясовується, і у випадку з ебїонітами, причиною їхньої появи стало переселення християн з Єрусалиму (Panag., XXX, 2, 7). Саме в Зайорданні Ебїон, вступивши у спілкування з назорями, заснував свою ересь («Тут починається його недобре вчення»).

У своєму повідомленні Єпіфаній наводить важливу деталь: «Всі ті, хто увірував у Христа, переселилися в той час у Перею, особливо в одне місто, яке називається Пеллою в Десятимісті». Якщо переселенці оселилися на великій території, де були десятки міст і сіл, а Пелла була лише містом, куди вони переселялися «особливо», то це може свідчити про наявність кількох груп, які тікали за Йордан і селилися в різних місцях.

Втретє Єпіфаній згадує про втечу в Пеллу в трактаті «Про міри і ваги». Цей твір був написаний Єпіфанієм у 392 році в Константинополі для одного перського священика. У De Mens.,¹⁵ Єпіфаній розповідає про

досить загадковий персонаж ранньохристиянської історії – перекладача Аквіла. Згідно з Єпіфанієм, юдей Аквіла навернувся до християнства в Єрусалимі, де його вчителями були християни, які повернулися з Пелли до столиці після закінчення війни. У цьому фрагменті Єпіфаній суперечить сам собі, згадуючи, що єрусалимські християни були «попереджені ангелом», а не Ісусом Христом, як у Рапаг., XIX, 7, 7. У цьому фрагменті Єпіфаній знову повторює своє датування виходу з Єрусалиму – це відбувається після початку війни і до облоги Єрусалиму.

Де Єпіфаній отримав інформацію про втечу християн з Єрусалиму до Пелли? Якщо вдасться довести, що Єпіфаній мав доступ до незалежної від Євсевія традиції, то це доводить якщо не історичність самого факту виходу, то вже точно свідчить, що легенда не була винаходом Євсевія і має більш давнє походження.

Кестер стверджує, що Єпіфаній не цитує Євсевія, але подає у своїх творах окремішню традицію. Аргументом служить той факт, що Євсевій та Єпіфаній розповідають про вихід у Пеллу, використовуючи відмінну лексику^[57]. Гіпотези про те, що Єпіфаній спирався на окрему традицію, дотримується і Бургель^[58]. Людеманн же стверджує, що «Єпіфаній залежить від Євсевія, Hist. Eccl., III, 5, 3, у всіх трьох місцях»^[59]. Детальний розбір кожного з фрагментів свідчить про те, що якщо Єпіфаній і запозичив щось у Євсевія, то тільки назву міста Пелла. Насправді ж Єпіфаній доносить легенду в іншій перспективі, а також доповнює її безліччю деталей. Нарешті, Єпіфаній суперечить Євсевію у датуванні результату. Якби ми не були впевнені, що Єпіфаній не міг не читати «Церковної історії» Євсевія, нам варто було б зайнятися доказом зворотного: того, що Єпіфаній використовував працю церковного історика! Все це дає підстави стверджувати таке: Єпіфаній, безсумнівно, читав Євсевія, але в розповіді про втечу в Пеллу він спирався на якесь інше джерело.

Якщо Єпіфаній справді мав доступ до незалежної від Євсевія традиції, то що це за традиція? Оскільки Єпіфаній, як і Євсевій, не уточнюють джерело своєї інформації, дослідникові доводиться задовольнятися лише умоглядними гіпотезами та припущеннями. На наш погляд, найімовірнішим є використання якої-небудь усної традиції, з якою стикалися Єпіфаній (раніше – Євсевій) під час свого проживання в Палестині та Сирії^[60].

^[57] Koester, *The Origin and Significance of the Flight to Pella Tradition*, 1989, S. 94.

^[58] Bourgel, *The Jewish-Christian's Move from Jerusalem as a Pragmatic Choice*, 2010, S. 112.

^[59] Lüdemann, *Paulus, der Heidenapostel. Vol. 2 Antipaulinismus im frühen Christentum*, 1983, S. 270.

^[60] Про «місцеві традиції» (local traditions), про які було відомо Єпіфанію, пише Бургель Bourgel, *The Jewish-Christian's Move від Jerusalem як Pragmatic Choice*, 2010, S. 112.

«ВТЕЧА В ПЕЛЛУ» ЧИ МІГРАЦІЇ У ЗАЙОРДАННЯ?

◆ У цьому розділі статті ми звернемося до викладу власної гіпотези щодо історичності легенди про Пелле. Розкриваючи деталі нашого підходу до вирішення наукової проблеми, ми дамо відповідь на основні аргументи гіперкритично налаштованих вчених.

Чому мало інформації?

◆ Німецький дослідник Удо Шнелле не вірить в історичність виходу в Пеллу, оскільки інформація про цю подію «з'явилася відносно пізно і трапляється тільки в одного носія традиції (у Євсевія. Шнелле впевнений, що Єпіфаній спирається тільки на Євсевія. – О.В.). А проте доля єрусалимської громади становила спільний інтерес у ранньому християнстві; якби інформація про неї була доступна, її було б передано раніше і кількома авторами»^[61]. Насправді, як ми встигли переконатися, картина є складнішою: багато давніх авторів незалежно один від одного розповідають про втечу християн із Єрусалиму та Юдеї через війну, яка настане або вже настала. Безліч цих свідчень можна інтерпретувати так, що вони вказують на загальний напрямок виходу: Єрихон, Йордан, Декаполіс та Перея. Таким чином, на аргумент Удо Шнелле та інших критично налаштованих вчених можна відповісти так: ні, традиція в особі давніх авторів не мовчить. Вона однозначно свідчить: відбувся вихід християн на схід від Єрусалиму.

Крім того, слід враховувати характер наших знань про історію християнських громад досліджуваної доби. Сумна правда полягає в тому, що ми не знаємо історії більшості християнських громад давнини. Зв'язок якогось апостола із життям церкви, поява серед членів громади видатного письменника чи вчителя (наприклад, ересіарха), активна участь у загальноцерковних процесах (боротьба з гностицизмом, участь єпископа в соборному русі) – лише це давало можливість регіональній громаді стати частиною офіційної, закарбованої у текстах історії Вселенської Церкви. Зрозуміло, більшість християнських громад була осторонь цих подій.

Аналізуючи свідчення Євсевія, нам вдалося довести, що той не міг бути автором цієї легенди. Переказ виник раніше і був пов'язаний із містом, яке не згадувалося у Новому Завіті і яке ніяк себе не проявило в історії християнства подальшого часу. Якщо вихід був не одиничною подією, але християни вирушали в Зайордання кількома групами й у різний час, то чому з часом «міграція в Зайордання» перетворилася на вихід у Пеллу? Це можна пояснити впливом і авторитетом християнської громади Пелли. Але чи справді ця громада мала цей вплив? Ми навіть

^[61] Udo Schnelle, Die ersten 100 Jahre des Christentums 30-130 n.Chr.: Die Entstehungsgeschichte einer Weltreligion, Göttingen 2015, S. 210.

не впевнені, що Арістон із Пелли був уродженцем тієї Пелли, яка була у Зайорданні. Перші згадки про те, що в Пеллі є свій єпископ, відносяться лише до V століття.

Ймовірно, поява імені цього міста була зумовлена чимось іншим. Джонатан Бургель у своїй статті запропонував цікаве трактування виходу в Пеллу^[62]. На думку дослідника, вихід християн Єрусалима полягав у тім, що християни, які перебували в обложеному місті, вступили в перемовини з римським керівництвом і таким чином змогли покинути місто та пройти крізь війська, що облягали столицю. Римляни супроводжували християн, що капітулювали, аж до місця їх подальшого перебування, міста Пелли. Частково зруйнована на початку війни юдейськими повстанцями, надалі вона опинилася під владою римлян. Ймовірно, у місті перебував невеликий римський гарнізон.

Якщо вихід із Єрусалиму мав таку форму, то це може пояснити мовчання джерел I–III століть. Стародавні автори, можливо, вважали цей епізод сумнівним з етичного погляду. Розповідаючи про те, куди втікали християни, багато хто надавав перевагу таким загальним словам, як «гори» або «пустеля». З іншого боку, сама історична подія була і пам'ять про неї зберігалася серед християн Пелли і, можливо, сусідніх громад. Саме до цієї легенди доторкнулися Євсевій та Єпіфаній. Можна припустити, що до IV століття «легенда про Пеллу» справді набула статусу «міфу про походження (origin myth)» для християн Зайордання та Сирії.

Коли залишили Єрусалим?

◆ Дослідники звертають увагу на розбіжності між Євсевієм та Єпіфанієм у тому, що стосується дати самого виходу. Якщо Євсевій говорить про те, що втеча відбулася перед війною (πρὸ τοῦ πολέμου), то Єпіфаній свідчить про те, що описуваний епізод відбувся перед початком облоги Єрусалиму (Panar., XIX, 7, 7). Автор Євангелія від Луки, наше найраніше джерело, взагалі говорить про втечу з оточеного міста (Лк. 21.20).

Насправді ці свідчення не потребують примирення і можуть бути правильними однаковою мірою. Схожі виходи як окремих осіб, так і цілих громад нерідко траплялися в історії ранньої Церкви. Христос заповідав, що, якщо християн гнатимуть в одному місті, треба «утікати до іншого» (Мт. 10.23). Частина віруючих могла залишити Єрусалим ще до початку війни. Розправа над Яковом розв'язувала руки радикалам та фанатикам, і багато християн побоювалися за своє життя^[63].

Ще одна частина віруючих могла залишити Єрусалим уже після початку війни. Бургель вважає найвірогіднішою датою виходу – пізню весну 68 року,

^[62] Bourgel, The Jewish-Christian's Move from Jerusalem as a Pragmatic Choice, 2010.

^[63] Hans Lietzmann, Geschichte der Alten Kirche, Berlin, New York 1999 (De-Gruyter-Studienbuch), S. 186.

коли місто вже було обложено^[64]. До цього часу Веспасіану вдалося взяти під контроль Галілею та Перею. Якщо датування Бургеля слушне, це дає нам підстави по-новому подивитись на ідеологію частини єрусалимської громади та її ставлення до ідеї загальнонаціонального повстання. Переконавшись, що повстанці не мають шансів, єрусалимські християни залишили приречене місто. Чому вони не зробили цього раніше? Можливо, перемоги євреїв над римськими військами на початку повстання могли наповнити християн ентузіазмом і надією на визволення так само, як і їхніх одноплеменників^[65].

Цей (останній) вихід був найбільш драматичним, що й зумовило збереження пам'яті про нього в переказах християн Зайордання. Можна припустити, що християни, які залишилися в Єрусалимі, дійсно були налаштовані радикально. Їм здавалося, що в критичний момент історії Ізраїлю Бог не міг не прийти на допомогу і не врятувати Свій народ. Посилення облоги і безчинства в самому місті завдали рішучого удару по їхніх месіанських очікуваннях. Лише у цій безвихідній ситуації налаштована максимумно патріотично частина єрусалимської громади ухвалила рішення про капітуляцію, фактично про дезертирство. Це рішення було зумовлене розчаруванням християн у своїх месіанських очікуваннях.

Як християни могли залишити обложений Єрусалим?

◆ Наше найдавніше джерело говорить про те, що вихід християн відбувся з обложеного міста (κुकλουμένῃν ὑπὸ στρατοπέδων) (Лк. 21.20). Історики витратили багато енергії, намагаючись довести неможливість цього. Якщо християнська громада залишилася у місті, у якому контроль за воротами швидко перейшов до zelotів, то у християн не було шансів залишити Єрусалим і громада загинула разом з іншими городянами^[66].

Але навіть якщо ми відносимо дату виходу до досить пізнього часу (коли Єрусалим вже був оточений), вихід залишається можливим. Сам Флавій наводить багато прикладів того, як, незважаючи на протидію zelotів, місто активно залишали біженці^[67]. Знаменитий історик пише таке:

Воєначальники погодилися з думкою Веспасіана, і незабаром виявилося, як слушно бачило око полководця; бо щодня почали прибувати маси перебіжчиків, що рятувалися від zelotів. Хоча втеча була обтяж-

^[64] Bourgel, *The Jewish-Christian's Move from Jerusalem as a Pragmatic Choice*, 2010, S. 125.

^[65] Брендон бачить у цьому поміркованому патріотизмі єрусалимських християн щось більш радикальне, а саме близькість до zelotського табору. Свої погляди дослідник відобразив у окремій монографії Brandon, *Jesus and the Zealots*: Втім, це припущення не отримало підтримки з боку інших дослідників.

^[66] Munck, *Jewish Christianity in Post-Apostolic Times*, 1960.

^[67] Велика кількість прикладів у Bourgel, *The Jewish-Christian's Move від Jerusalem як Pragmatic Choice*, 2010, S. 123f.

ливою, оскільки останні обставили всі виходи міста вартовими, які вбивали всякого, що наближався, як перебіжчика до римлян, – проте хто давав гроші, того пропускали (Fl.Jos., Bell.Jud., IV,6,3)

Йосип розповідає про втечі протягом усієї облоги і навіть останніми днями перед падінням міста. Наприклад, він описує дивовижний епізод, що трапився напередодні падіння Єрусалиму:

... багато хто із знатного стану були зворушені промовою Йосипа, багато хто, хоч і не сподівався на свій порятунок чи збереження міста, залишився на місці зі страху перед вартою бунтівників, деякі ж знаходили моменти, що сприяли вдалій втечі, і переходили до римлян. Серед них перебували первосвященники та сини первосвященників, Йосип та Іешуа, три сини Ізмаїла, ..., чотири сини Матфії... Разом із первосвященниками перейшли до римлян ще багато інших знатних осіб.

Тит не тільки прийняв їх дружелюбно, але, знаючи, що їм не зовсім зручно буде жити серед народу з чужими звичаями, відпустив їх на якийсь час у Гофну з обіцянкою після закінчення війни повернути кожному його майно. З радістю та в повній безпеці вони вирушили до вказаного ним містечка. Заколотники ж, не помічаючи їх більше в таборі, з зрозумілою метою утримати інших від переходу до римлян, знову поширили слух, що останні умертвляють перебіжчиків. (Fl.Jos., Bell.Jud., VI,2,2)

Описаний сюжет відображає типовий для римлян спосіб послабити бунтівників, переманюючи на свій бік та нагороджуючи тих, хто готовий скласти зброю. Щоб спровокувати на капітуляцію інших мешканців Єрусалиму, Тит наказав навіть повернути перебіжчиків назад і провести їх між таборами перед очима обложених. Як пише Йосип, після цього «маса людей знову втікала до римлян» (Fl.Jos., Bell.Jud., VI,2,3).

Одним із таких перебіжчиків, нарешті, був знаменитий раббан Йоханан бен Заккай (B.Gittin 56ab; Midrash Rabba Eicha 1:31-34). Учні таємно вивезли його з Єрусалиму, він прикинувся небіжчиком. Не лише zeloti, а й римляни пропустили групу віруючих для виконання релігійного обряду. Як повідомляє іудейська традиція, невдовзі Йоханан отримав аудієнцію у Веспасіана. Веспасіан прихильно поставився до законоучителя і дозволив заснувати академію в Явні. Звернімо увагу на те, що у цьому разі релігійна група укладає «сепаратний мир» з ворогом, капітулює перед римською військовою адміністрацією і за це отримує можливість організувати своє перебування в одному з містечок під захистом римлян. Характерно, що розповідь про Йоханана бен Заккая зберігся лише в пізніх шарах рабиністичного переказу. У Мішні та Тосефті немає згадок про цей епізод, ймовірно, з тієї ж причини, чому християнські автори не писали про Пелле – вчинок раббана Йоханана здавався багатьом досить незручним в етичному плані.

Подібно до цього могли вчинити і християни. Група християн встановила контакт із представниками римської військової влади та розповіла про своє бажання здатися. Приймавши капітуляцію, римляни могли надати ескорт для супроводу християн під час переходу в Зайордання. Цей загін був захистом утікачів як від одноплемінників-повстанців, так і від римських загонів. При цьому він гарантував те, що християни осядуть безпосередньо у відведеному для них місті (області). Можна припустити, що протягом деякого часу учасники виходу жили в Єрихоні. Єрихон лежав на дорозі з Єрусалиму до міст Зайордання і пам'ять про тимчасове перебування в цьому місті потрапила в Псевдокліментини.

Чому саме Пелла?

◆ Це запитання можна розширити: чому саме Декаполіс? Чому місцем для переселення християн стали міста Зайордання, що були під сильним грецьким впливом? Велику роль у цьому виборі зіграв власний приклад Ісуса Христа. Євангелія розповідають про те, що язичницький Декаполіс був місцем, де проповідував і творив чудеса фундатор християнства. У «землі Гадаринській» Ісус зцілює двох біснуватих (Мт. 8.28-34). Марк, розповідаючи про цей випадок, пише про зцілення одного біснуватого, а землю називає «Герасенською» (εἰς τὴν χώραν τῶν Γερασηνῶν) (Мк. 5.1-20). Зцілений отримує від Ісуса доручення: «Іди до дому свого, до своїх, і їм розповіж, які речі великі Господь учинив тобі, і як змилювався над тобою» (Мк. 5.19). Внаслідок цього «в Десятимісті зачав проповідувати (ἐν τῇ Δεκαπόλει), які речі великі Ісус учинив йому. І всі дивувались» (Мк. 5.20). Матвій пише про те, що за Ісусом ішло багато людей «з Галілеї, і з Десятимістя, і з Єрусалиму, і з Юдеї, і з Зайордання (ἠκολούθησαν αὐτῷ ὄχλοι πολλοὶ ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας καὶ Δεκαπόλεως καὶ Ἱερουσόλυμων καὶ Ἰουδαίας καὶ πέραν τοῦ Ἰορδάνου)» (Мт. 4.25). Безсумнівно, результатом проповіді Ісуса у Декаполісі була поява у регіоні християнських громад.

Скептично налаштований Удо Шнелле пише: «Пелла була язичницьким містом, яке, до того ж, згідно з Йосипом, було зруйноване на початку Юдейської війни. Чи могли юдеохристияни Єрусалиму тікати до язичницького міста?»^[68] У цьому твердженні є три запитання, на кожне з яких варто відповісти окремо. Чому християни вирушили до язичницького міста у пошуках порятунку? Чи могли жителі Пелли погодитися прийняти до себе біженців-євреїв? Чи була Пелла зруйнована настільки, щоб саме міське життя в ній перервалося, і вона була нездатна дати притулок групі біженців?

На перше запитання ми частково відповіли вище. Якщо наша гіпотеза правильна, то християни були навмисно відправлені римлянами до міста

^[68] Schnelle, Die ersten 100 Jahre des Christentums 30-130 n.Chr.: Die Entstehungsgeschichte einer Weltreligion, 2015, S. 310.

з язичницьким населенням, де був невеликий римський гарнізон. Але навіть якщо ніякого римського ескорту не було і християни пробивалися невеликими групами в Зайордання самотійно, все одно пошук притулку в містах з язичницьким населенням був раціональним. Лише у містах, де язичницьке населення було більшістю, християни мали можливість врятуватися від «юдейського активізму»^[69]. Мартін Хенгель слушно вказує, що «тільки в місті з переважно неєврейським населенням, що перебуває «за кордоном», християнські біженці з Єрусалиму могли сподіватися на терпимість і захист»^[70].

Як могли християни розраховувати на гостинність з боку жителів Пелли, якщо городяни-язичники були охоплені гнівом проти євреїв? Звичайно, Йосип Флавій повідомляє нам чимало історій, коли язичники влаштовували розправи над своїми сусідами-юдеями. Наприклад, у Скіфополі, одному з міст Декаполісу, язичники підступно винищили євреїв, що жили в місті, вже після того, як ті допомогли відбитися від загону повстанців (Fl.Jos., Bell.Jud., II, 18). У Герасі ж, навпаки, язичники захищали місцевих євреїв та допомагали їм (Fl.Jos., Bell.Jud., II, 18, 5). Така великодушність, як пише Флавій, була характерна і для жителів Антіохії, Апамії та Сидону. Для язичників, що жили в цих містах, характерним був «жаль до юдеїв». У кожному окремому випадку відносини між язичниками та єврейською меншиною склалися відповідно до свого власного сценарію. Звичайно, якщо в місті стояв загін римлян і розміщення біженців здійснювалося відповідно до волі Риму, то самі настрої городян-язичників ставали чимось другорядним.

Чи можна було християнам з Єрусалиму сховатися в Пеллі, якщо вона була зруйнована повстанцями на початку війни? Цей аргумент повторюють усі дослідники, які скептично оцінюють легенду про Пеллу. Йосип Флавій розповідає, що юдеї, почувши про розправу над юдеями в Кесарії, почали збиратися в загони й атакувати міста, де жили язичники.

Кривава різанина в Кесарії розлютила всю юдейську націю. Окремими загонами юдеї спустошували сирійські села та прилеглі до кордону міста: Філадельфію, Себонітіс, Геразу, Пеллу та Скіфополіс. Звідти вони рушили на Гадару, Іпп і Гавлан, де багато будинків почасти зруйнували, почасти перетворили на попіл, і пішли потім на тирську Кедасу, Птолемаїду, Габу і Кесарію. Навіть Себаста і Аскалон не могли протистояти їхньому набігу: вони спалили і ці міста вщент і зруйнували ще Анфедон і Газу. Крім того, було розгромлено ними багато сіл, що лежали навколо цих міст, і безліч полонених було вбито. (Fl.Jos., Bell.Jud., II, 18, 1)

^[69] William Horbury, *Beginnings of Christianity in the Holy Land*, in: *Christians and Christianity in the Holy Land*, Turnhout 2006 (Cultural encounters in Late Antiquity and the Middle Ages; Bd. 5), S. 7–89 (S. 68).

^[70] Hengel, *Paulus zwischen Damaskus und Antiochien: die unbekanntenen Jahre des Apostels*, 2000, S. 517.

При уважному читанні фрагмента можна переконатися, що історик описує долю захоплених юдеями містечок та сіл різними словами. Про деякі говориться, що вони були «зруйновані» або «спалені вщент» (Себаста, Аскалон, Газа, Анфедон). Про Пеллу та інші міста (Філадельфія, Себонітіс, Гераза та Скіфополіс) сказано, що юдеї їх «спустошували» (ἐπόρθουν πόλεις). Що це могло означати? Ймовірно, у кожному випадку розмір руйнувань змінювався. Про Гадару, Іпп і Гавлан сказано, що «багато будинків почасти зруйнували, почасти перетворили на попіл». З розповіді того ж розділу ми дізнаємося, що «спустошений» Скіфополіс навіть не був захоплений бунтівниками: юдеї, що жили там, у союзі з язичниками змогли відбити всі атаки повстанців^[71]. Ймовірно, бунтівникам вдалося завдати Пеллі істотних збитків (зруйнування хорів, окремих садиб, віддалених частин міста), але ці руйнування не привели до перерви в самому міському житті. Після того, як повстанці покинули Перею та Декаполіс, міське життя продовжувало йти своєю чергою. Християни, що тікали з Єрусалиму, опинилися в одному з таких міст (або розселилися по кількох містах). Захистом біженців були не лише римські гарнізони, а й репутація дезертирів, які капітулювали перед римлянами.

Можливо, Пелла була обрана як місце притулку саме тому, що там існувала громада християн, що вже склалася, від якої можна було очікувати гостинності та турботи про біженців^[72]. Очікується, що громада християн у Пеллі в цей час не лише надала б їжу та дах, але й мала вплив на всю міську спільноту. Вона могла б підняти свій голос, обстоюючи необхідність прийняти перебіжчиків.

ЩО БУЛО З ХРИСТІЯНАМИ ПЕЛЛИ ТА ЄРУСАЛИМУ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ВІЙНИ?

◆ Археологічні розкопки показують наявність багатьох церков і каплиць, які споруджуються християнами Зайордання в IV – V століттях. В окремих селах вчені виявляють відразу кілька культових християнських об'єктів^[73]. Все це доводить наявність інтенсивного християнського життя і в період, що передує церковному світу. На жаль, наше знання про сторінки історії окремих християнських громад давнини вкрай обмежене. Якщо у громаді не з'являвся якийсь ересіарх чи видатний письменник, то така громада не мала жодних шансів потрапити на сторінки праць, де

[71] Г. Людеманн відмовляється приділяти увагу цим деталям і категорично стверджує, що Пелла «була спалена (eingeschert) ... і стала непридатною для життя (unbewohnbar gemacht worden war)» Lüdemann, Paulus, der Heidenapostel. Vol. 2 Antipaulinismus im frühen Christentum, 1983, Vol. II, S.280.

[72] Pritz, Nazarene Jewish Christianity: from the End of the New Testament Period Until Its Disappearance in the Fourth Century, 1992, S. 42.

[73] Bastiaan VanElderen, Early Christianity in Transjordan, in: Tyndale bulletin, Jg. 45, 1/1994, S. 97.

описувалася і тим самим ставала доступною для майбутнього дослідника історія цієї громади. Звичайно, подібні інтелектуали з'являлися в тих містах, які були великими центрами культурної та наукової думки. Таких центрів у містах Зайордання не було. Становище дослідника ускладнює те, що багато історичних творів, написаних до Євсевія, не збереглися (Геgezіпп, Юлій Африкан). Вперше християни Зайордання привернули увагу християнських літераторів тільки в другій половині IV століття, коли на тлі формованої ортодоксії стала дуже помітна регіональна специфіка християн, які жили на схід від Йордану. Зв'язок християн Пелли і ширше, всього Зайордання, з пізнішими юдеохристиянськими сектами потребує окремого дослідження. Тут же зробимо припущення, що християнство в Зайорданні активно розвивалося протягом перших трьох століть християнської історії. Напевно, перші громади з'явилися ще до юдейської війни. Трагічні події цієї війни, а також руйнівні наслідки повстання Бар-Кохби спричиняли масові міграції християн з Юдеї. Більшість біженців безсумнівно вирушала на схід. Легенда про Пеллу сформувалася у християнській громаді Пелли на основі пережитого історичного досвіду.

Але якою була доля ерусалимської громади? Дуже часто доводиться стикатися в літературі з подібними твердженнями: «Єрусалимська громада, ймовірно, загинула разом з Храмом у метушні юдейської війни та завоювання Єрусалиму»^[74]. Зникнувши в полум'ї війни, громада цього міста, як стверджує Шнелле, «з того часу не справила ніякого впливу на історію раннього християнства»^[75]. Важко зрозуміти, на чому ґрунтується така категоричність. На сторінках цієї статті було наведено багато свідчень давніх авторів, у яких стверджується швидке відновлення християнського життя в Єрусалимі після закінчення війни. Керівником церкви став Симон син Клеопи. Євсей наводить список ерусалимських єпископів (підозріло розлогий), які правили в період між двома війнами (Euseb., Hist. Eccl., IV, 5,3). Немає нічого неймовірного в тому, що багато християн повернулися назад з Пелли та інших міст Зайордання (Eiph., De Mens., 15). Справді вирішальним ударом по ерусалимській церкві було повстання Бар-Кохби (131–135 pp.). Під час другого повстання вони зазнали гонінь з боку бунтівників (Euseb., Hist. Eccl., IV, 8) і врешті-решт були вигнані Адрианом, як і всі інші етнічні євреї (Euseb., Hist. Eccl., IV, 6, 3).

Чи справді авторитет Єрусалимської церкви після 70 року зменшився? Соуерс пише, що причина падіння лежить не в тому, що зникла сама громада, а у відсутності авторитетного керівника, який мав апостольський статус^[76]. Але чи дійсно треба так негативно оцінювати статус і вплив

^[74] Schnelle, Die ersten 100 Jahre des Christentums 30–130 n.Chr.: Die Entstehungsgeschichte einer Weltreligion, 2015, S. 309.

^[75] Ibid., S. 310.

^[76] Sowers, The Circumstances and Recollection of the Pella Flight, 1970, S. 313.

єрусалимської громади в період між двох юдейських воєн? У чому вимірюється цей вплив? У зазначений період у громаді Єрусалиму та в ідеологічно близьких до Єрусалиму християнських групах створюються твори, які потім опиняться у складі новозавітного канону (Послання Якова, Послання Юди, Євангеліє від Матвія). У цей час постать Якова, першого єпископа Єрусалиму, стає одним із символів самої Церкви. Починаючи з I століття постійно генеруються тексти, які приписуються цьому єпископу єпископів.

ВИСНОВОК

◆ Як ми довідуємося з канонічних Дій, християни часто залишали Єрусалим і вирушали до інших міст та країн. Мотиви для подібних переселень були абсолютно різноманітними: іноді потреба переїзду була зумовлена економічними чи діловими причинами, християни виїжджали з Єрусалиму для проповіді свого вчення, під час заворушень і нестабільності християни вирушали до інших регіонів, бажаючи уникнути розправ із боку одноплемінників. Одним із популярних напрямів для християн, що втікали з Єрусалима, були міста Зайордання. Сам Христос відвідував цю місцевість заради проповіді та зцілень. Підсумком цієї проповіді була поява учнів та невеликих громад у містах, населених переважно язичниками. Надалі гоніння з боку іудеїв на християн Єрусалиму більш ніж напевно призводили до того, що християни регулярно вирушали до своїх одновірців у район Декаполісу. Для багатьох ці переселення були тимчасовими, і після хвилювань біженці поверталися назад. Іноді великі групи християн залишали Єрусалим і переселялися на Зайордання назавжди. Християнська традиція зберегла пам'ять про такі виходи. Ймовірно, один із виходів був спровокований розправою над апостолом Яковом (Рес. I, 71, 3). Християни залишали Єрусалим після початку війни з римлянами. Напевно, якійсь групі вдалося вирватися з уже обложеного Єрусалиму (Лук. 21. 20).

Звичайно, крім Пелли, християни переселялися і в інші міста Зайордання. Нерідко християни зупинялися в Єрихоні (Рес. I, 71, 3). Місто на кордоні між Юдеєю і Декаполісом могло бути ключовим пунктом, де знаходили притулок християни, що вирушали на схід. Християнська традиція зберегла пам'ять про Пеллу як місце виходу з двох причин. Група християн, якій вдалося вирватися з обложеного Єрусалима, уклала угоду з римськими військами і в супроводі римського загону була відправлена в Пеллу (Бургель). В очах палестинських і сирійських християн у цьому вчинку не було особливої доблесті чи праведності, тому пам'ятки I – II століть не зберегли відомостей про переселення до Пелли. При цьому в Зайорданні пам'ять про цю подію не зникла, численні розповіді про втечу християн від війни і розправ з боку іудеїв у результаті стали елементами регіональної легенди (founding myth) про вихід у Пеллу (Людеманн). Євсевій та Єпіфаній були знайомі з цією легендою і розповіли про неї на сторінках своїх творів.